

Devletin Türkiye’de örneğin 1970’lerde topluma ya da şimdilerde örneğin uluslararası finansal ilişkilere müdahalesi, Türkiye’de modern anlamda burjuvazinin henüz gelişmediğinin kanıtıdır. Diğer bir deyişle toplumsal yardım gerektiği ama bulunamadığı zaman “nerede bu devlet?” feryadı duyulur, ülkemizde; samimi olarak işte bu feryadın duyulması, moderniteye geçilememiş olmasının, antik koşulun hüküm sürdüğünün doğrudan delilidir. Bu yazı, bu bakımdan konuyla ilgili kitabımı (Sarı, 2018) tamamlayan yazı serisinin bir parçasıdır.

Ortaçağ, dünyanın geri kalanını önemsiz ayrıntılar haline getirecek biçimde küçük bir parçası olduğu Dünyanın bütünüymiş gibi feodal Avrupa -ki zaten coğrafi olarak bir kıta değil, Asya’nın uzantısıdır- için kullanılır; bu ise terimin kelime anlamına terstir.

Konu doğası gereği oldukça dağınık, dağınık başlayıp sonradan derleyip toparlayacağım.

Değişim sonsuzdur. Hiçbir şey hiçbir zaman değişmez. İki klişe de “doğru”dur.¹

Wallerstein (2011, s. 3)

Diyorum ki, kavram gerçekliktir; sonsuz sınırlıdır; geçici süreklidir; hayal gücü düşüncedir; biçim özdür; hayat ölümdür, ölüm de hayat; şimdiki zaman geçmiş ve gelecektir, geçmiş ve gelecek şimdiki zaman... İşin temeline gidersek, çok olan bir’dir; değişken olan ebedidir.²

Mao Zedong

Mao, Wallerstein, Boratav... Bu üç örnekle de sınırlı değil; toplum üzerine tutarlı düşünmeye çalışanların tümü dönüp dolaşıp düz mantığın düşünmeyi çıkmazlara sürüklediği ana gelirler. Mantıklı düşünme, ancak sabit kalan şeyler üzerine kurulabilir. Halbuki sürekli değişmeyen bir şeye rastlamayız.³

Nasıl çıkılır işin içinden? Her söylediğimin doğru olduğu bir kapsamı vardır. Bu kapsamı, mükemmelen netleştiremem. Mükemmeli aradığımda hiç bir sonuca varamam, (daha da netleştirmeye çalışmayı güdüleyen kuşkuyu muhafaza ederek) işimi netleştirdiği kadarıyla görürüm.

Burada anlatacaklarım da, düz mantığın sorunlu olduğu, sık sık sorun çıkarttığı bir konudur; dolayısıyla gözlediklerimizi kavramlaştırırken mantıklı düşünce içinde kendisini çelişkiymiş gibi sunan ifadelerin nasıl çıktığını ve bu durumlarda kafa karışıklığını nasıl aşabileceğimizi kısaca anlatmam da yarar var.

Zaman bir de, geçmiş ve geleceğin bir aradalığı olarak birliğidir. “An”ın, “şimdi”nin hep bir süresi vardır. “Çıktım, şimdi yürüyerek oraya geliyorum” dediğimde çıktıktan sonra oraya varana kadar geçen sürede bu önerme doğruluğunu korur; bu bakımından bu tümcedeki şimdinin süresi çıktıktan varana kadar geçen zamandır. Yürüdükçe zaman geçer. Anı yarım saniye öncesiyle yarım saniye sonrasındaki bir saniye olarak alırsam, an geçtikçe “yürüyorum” diye ifade ettiğim ve hala süren sürecin bir bölümü geçmişte kalır, bir bölümü gelecekte yaşanacaktır. An bir saniyeden daha kısa bir süre olarak alındığında da hep o anın bir bölümü geçmiş, bir bölümü gelecek olur. Şimdi, geçmiş ve geleceğin bu anlamda bir aradalığıdır.⁴

Mekan bir de, geçmiş ve geleceğin aynılığı olarak birliğidir. Bir şeyi, ancak kurallı biçimde yinlendiğinde öğrenebiliyorum. Mekanda belli bir şey var olduğunu söylediğimde bu ifade bazı kurallı yinlemeleri özetler. Atomun varlığını atomaltı hareketliliğe karşın sürdürdüğü düşüncesi, hep doğrulanır. Var olduğu zaman atomun var olmasının koşullu olan kurallar değişmediği halde olmayan bir atomun oluşması ya da olan bir atomun parçalanması, “atom var” biçimindeki özet kuralın ne ebedi ne ezeli olduğunu, koşula bağlı olduğunu gösterir. Yinelenen, yalnızca bir şeyin varlığı olarak özetlenen kurallar değildir. Var olan şeylerin arasındaki ilişkilere ilişkin kuralların olduğunu da öğreniriz.

Bu kadar dağıttığım yeter, yavaş yavaş toparlamaya başlayayım.

Üç tür tahakküm ilişkisi vardır. Otorite ilişkisi, geçmişe dayanır. Sermaye ilişkisi, gelecekle (daha doğrusu gelecek hakkındaki beklentiyle) temellenir. Zorlama ilişkisi, şimdi, anda olur. Bu üç tahakküm ilişkisi, birdir; hem geçmiş ve geleceğin bir adalık olarak anda birliği bakımından, hem de geçmiş, gelecek ve anın aynılığı olarak birliği bakımından. Ancak geçmiş, gelecek ve şimdiyi, pratikte nasıl ayırt ediyorsak bu üç tahakküm ilişkisini de ayırt edebiliriz.

Otorite, üzerinde otoritesinin bulunduğu kişinin istediği yönde davranmasını bir sözle, bir bakışla ya da yaptığı bir şeyle sağlayabilir. Kişinin niye böyle davrandığı, alışkanlık ya da duygu gibi us dışı bir şeyle açıklanır. Duygu, korku, tedirginlik hissi, nefret, beğeni, tutku, sevgi gibi ruh hallerine karşılık gelirken alışkanlığını insan içinden gelen bir şey olarak hisseder. Alışkanlık da dense, duygu da dense ya da ne denirse densin bu us dışı şeyin, geçmişte kurulmuş olması gerekir.

Artan değer, sermayenin varlığı, anla gelecek arasında şimdiden bilinen bir bağla olur. Bilim, geçmiş ve geleceğin şimdiki aynılığı olarak birliğini önvarsayar. Bilimsel kurallar, özel hallere uygulanabilmesi için gerekli sonuçların mantık kuralları içinde çıkarsanabildiği genel kurallardır. Sermayenin varlığını anlamak için bilim gereklidir, ancak yetmez. Gelecekte de geçerli olan, tek tek insanların bilinç, istek ve yaptıklarından bağımsız kurallara gereksinim vardır. Alacak gelecekte tahsil edilecek borcun alınabilmesi için gelecekte alacağın tahsil edilmesini sağlanacağına kurala bağlanmış olması gerekir.

Zorlama, geçmişe dayalı otoriteden geleceğe dayalı sermayeden farklı olarak ancak uygulandığı an etkilidir. Gelecek için otoritenin kurulması ya da geçmişten kökenlenen sermaye sürecinin tamamlanması için şimdi zorlama yapılabilir. İlke olarak otorite ya da sermaye süreçlerine bağlanmayan zorlamanın getirisi maliyetinden azdır.

Yaygın olarak köleci ilişkiler saf zorlama, feodal ilişkiler saf otorite ve sermayeci ilişkiler saf sermaye ilişkileri olarak düşünülür. Saf otorite ilişkisi, saf sermaye ilişkisi ya da saf zorlama ilişkisi var mıdır? Bir Fenike kenti, Mısır’a tabi olursa ticari etkinlikteki artış verilen verginin

çok üzerinde ilave ticari kazanç sağlarken Mısır'ın yöneticilerinin bu kent üstünde otorite kurması Fenikeliler tüccarların sermayeci bakışla çıkarlarıdır. Bu durumda Fenike kentinin Mısır'a tabi olması, Mısırlıların davranışı bakımından otorite ilişkisi, Fenikelilerin davranışı bakımından sermayeci ilişkidir. Tarih kitaplarını okuyan biri ise bunu salt saldırgan ve güçlü Mısırlıların Fenikelileri zorlama ilişkisi olarak anlayabilir. Biz buna ne diyelim, otorite mi, sermaye mi yoksa zorlama mı? Bu arada İ.Ö. 15. yüzyıldır söz konusu olan; elektriği geçtim, ne Homeros var ortalıklarda ne de Romalılar.

Durağan koşullarda otorite baskın gelirken, değişimin kaotikliğini düzen olarak gören sermayeci akıl, toplumsal değişimlerin yaşandığı dönemlerde baskın gelmeye başlar. Durağan koşullar, tahakküm ilişkilerini otorite ilişkilerine, değişim sermaye ilişkilerine doğru çeker. Koşulların durağan mı yoksa değişken mi olduğunu ne belirler? Orası iyice fludur. İlk gelişimin önü açık olmalıdır; ikincisi de egemenler arasında birlik ya da tek bir odakta birleştirmeye yönelik bir çatışma değil rekabet olmalıdır. Her ikisinin de nedensel açıklaması ne doğal ne toplumsal ne de insana dayalı olarak yapılabilir; her ikisi de bu anlamda tarihseldir.⁵ Fluluğun kaynağı da bu durumdur.

Gelişimin önünün açık olması, Fenikeliler söz konu olduğunda bir yanda Akdeniz ticaret ağının kurulup geliştirilme sürecinden, diğer yanda imalat sanayisindeki gelişim olanaklarından dolayıdır. Fenikeliler, gelgitler olsa da bu konularda önü açıklığı değerlendirerek belki de bin yılı aşkın süre temelde sermayeci ilişkilerle işleyen kentlerde yaşadılar.

Egemenlerin birliği/çatışması⁶ ya da rekabeti, nedeninin açıklanması bakımından en çetrefil konudur. Fenike kentlerinde kent yönetiminde bir otoritenin bulunduğu izlenimini edinsek de o otoritenin birbirlerinin rakipleri olan tüccar/imalatçı aileleri uzlaştırabildiğince o otoriteyi sağlayabildiği, pratikte rakip ailelerin birlikte otoritesinden söz etmenin toplumsal çözümleme bakımından olgulara daha uygun olduğu anlaşılıyor.

Gelelim Avrupa'ya.

Roma İmparatorluğu’nun çöküşünden beri Avrupa siyaseti, kır uğraşı olan çiftçilikten çok, kent uğraşı olan küçük sanatlara, sanayiye ve ticarete elverişli olagelmıştır.⁷

Smith (2010)

Muhtemelen Adam Smith’in aklında “Avrupa” diye kodladığı bir kurum ya da kurumlardan oluşan bir öbek vardı ve bu kurum ya da öbek de köyleri değil kasabaları kayıran bir siyaset izlediğini düşündürüyordu. Herhalükârdâ “Avrupa” denilen ya yoktu ya da açıkça Avrupa değildi. Adam Smith’in bu ifadeleri, çıplak anlamıyla alındığında İngilizce ifadeyle “*wishfull thinking*”, Türkçesiyle hüsnü kuruntudur. Avrupa’da tarih boyunca yaygın olan, her şeyden önce kentsel yaşamla, insan uygarlıklarıyla uyumsuzluktu.⁸ Bu bakımdan önceki bir yazımdan, “*Doctor*”dan devam edecek olursam 19. yüzyıla kadar Avrupa, Dünya genelindeki gelişmeler bakımından temsili değil, istisnaidir.

Eski dönemdeki Avrupa’nın eşi benzeri yok muydu? Olur mu öyle şey, muhakkak bir yerlerde benzer bir şey yaşanmıştır. Bloch, Batı feodalizminin benzerinin Japonya da bulunduğunu belirtiyor.⁹

Moderniteye kadar istisnai koşullarla varlık gösterip dünyada etkisiz olan Avrupayı Dünyanın merkezine oturtan tarih anlayışıyla sınıflara bakıldığında sudaki çubuğun görüntüsünde olduğu gibi bulunmayan kırıklar (ayrımalar) gözlenebilir. Günümüzden beş bin yıl öncesinde beliren ilk kentlerle birlikte, kentsel toplum (sivil, uygar, burjuva toplum da dendiği olur) artıüstünün oluşumunda ve soğurulmasında hep belirleyici oldu. Halbuki Avrupa merkezli bakıldığında sivil toplum (burjuva toplumu dendiği de olur) köleci toplumdan ortaya çıkan → toprağa ve dine dayanan feodal toplumun bağrında belirmiş → ancak son iki yüzyıldır belirleyici olmuştur.

Wallerstein göre Orta Çağ Avrupasının feodal düzeni en iyi, Roma Katolik Kilisesinin çok seyrek biçimde birarada tutmuş olduğu, parçalanmış bir dünya-impatorluğu olarak tanımlanabilir.¹⁰ Avrupa’da insan toplulukları seyrelip dağılırken batı ucu Roma

İmparatorluğu, doğu ucu Çin imparatorlukları olan Eski Dünya, temelli bir değişiklik yaşamadan işleyişini sürdürdü.

Wallerstein’in söylediğinden farklı olarak, Roma İmparatorluğu doğrudan parçalanmadı. İmparatorluk, kurulduğu bölgeyi, Avrupa’yı terk edip başka bir yere gitti. Trakya ve Anadolu’nun merkezindeki Konstantinapolis’i kurup oraya taşındı; daha net ifade edersem Konstantinapolis’in kuruluşundan sonra Roma’nın ahalisi, Romalılar aşama aşama Roma’yı terkedip Konstantinapolis’e göçtüler. Bu yalnızca bir başkent değişikliği değildi, dinlerini de değiştirdiler. Aynı zamanda, konuştukları dil de değişti. Romalılar, aşama aşama Konstantinapolis’e geçerken başka bir dile ve dine de geçtiler. Buna karşın Konstantinapolis’in insanları baskın biçimde köken olarak Roma’dandı, kurumlarının kökündeyse Roma İmparatorluğunun kurumları vardı.

Romalıların, Roma’yı¹¹ ve Avrupa’yı terk etmelerinden sonra, nihayetinde bir odağa bağlanan otorite ağı ortadan kalktı. Kilise, kendisi görünürde açık zorlamaya başvurmazken kendisi dışında bir otoritenin merkezileşmesine de olanak vermedi. Kilise dışı zorlama ilişkileriyle otorite kurma çabaları, sürekli çatışma durumundan başka sonuç vermedi.

Antik dönemde dünya genelinde zorlama, otorite ve sermaye ilişkileri (otorite ilişkileri öne çıkacak biçimde) bütünleşmişken Avrupa’daki sürekli çatışma ortamında zorlama, otorite ve sermaye odakları, zorlama lorda, otorite kiliseye, sermaye banker ve tüccara karşılık gelecek biçimde birbirlerinden -yer yer neredeyse tamamen- ayrıştı.

Antik dönemde kentler ve Eski Dünyanın bir ucundan bir ucuna yayılan ticaret ağı, artıüstünün oluşum ve tüketiminde kritik önemdeydi. Ticaretle diğer kentlere, payitahtlara, imalat merkezlerine, madencilik merkezlerine bağlanan kentler, bir yandan kırsaldaki verimliliği ve etkinliği yükselterek artıüstünün artmasını sağlarken diğer yandan sunduğu hizmet ve ürünlerle kırsal nüfusun refahını sınırlı da olsa iyileştiriyordu. Buna karşılık kentlilerin ve tüccarların uğraşlarını ve yaşamlarını sürdürmek için gereksinim duydukları ne varsa karşılayan artıüstü, kabaca görülenin çok üzerindeydi.

Bir bölgede çatışma ortamı oluştuğunda, hem o bölgedeki artiüstü azalır ve insanların refahında ciddi düşüşler yaşanır hem de ticaretteki aksamadan dolayı dünyanın geri kalanındaki yaşamda az ya da çok kötüleşme yaşanır. Çatışmaların yaşandığı bölgede azalan ticaretten serbest kalan artiüstünün bir bölümü etkinlik ve verimlilik düşmesinden dolayı azalsa da önemli bir bölümü, hali hazırda kullanılmayı bekler. Kentlerdeki gerileme ve ticaretten çekilen artiüstü, çatışan taraflarca otoritelerini kurmak için ya doğrudan zorlama araçlarında ya da prestij eserlerinde kullanılırdı.

Roma İmparatorluğun Avrupa’dan Boğaziçi’ne taşınması, Roma İmparatorluğunun varlığına son vermese de Roma’ya bağlanan İmparatorluk bürokrasisinin hiyerarşisini Avrupa’da ortadan kaldırdı. Wallerstein’in değindiği üzere merkeziliğini koruyan tek hiyerarşik yapı kilisedi. Kilise, başta engizisyon olmak üzere kendi zorlama araçları da vardı ama aslen otorite ilişkileri üzerine kuruluydu.

Daha önce bürokratik ve ticari bağlarla payitahta bağlanan kentler, bürokrasinin dağılması ve ticaretin düşmesiyle daraldı. Otoritenin yokluğunda işler zorlama ilişkileriyle yürümeye başladı. Kilisenin yanı sıra askeri saldırı ve savunma örgütlenmeleri, artiüstünü emen diğer temel uğraşı alanı oldu.

Uzun mesafeli ticaret ve merkezi devlet örgütlenmesinin gerektirdiği kentlilik anlamında orta sınıf yitti gitti. Bu dönemde Avrupa’da ancak kale ahali¹² anlamında orta sınıftan söz edilebilir. Her ne kadar ilke olarak hepsi kalelerinin gelişip kentleşeceğini hatta müstakbel Roma adayı olduğunu sansalar da bin yıldan uzun süre, modern anlamda burjuvaziyi kökenlendiremediler. 16. yüzyıldan sonra modern¹³ mali sermaye örgütlenmesine, 19. yüzyılda merkezde sanayi, diğer yerlerde sömürge örgütlenmesine karşılık gelen kentlilik, bu tür bir kale ahali olmaktan kökenlenemeyecek denli nitel olarak farklı oldu.

Modernitede bütün dünya gibi görülen modernite öncesi Avrupa için “Orta Çağ” ifadesi uygun değildir. O dönemde Avrupa’da olanlar, çağının dışındadır çağdışıdır. Söz konusu olan “orta çağ” değil “çağdışılık”tır; çağ ise ilk belirişi İ.Ö. dördüncü bin yıla giden ve İ.Ö. ilk

yüzyılda bildik yeryüzünün tümüne yayılan medeniyetin ilk çağıdır; ben bu döneme olduğu gibi “Antik Çağ” diyorum. Şu anda sürekli dönüşüm var. İçinde yaşadığımız çağ, modernite, tutarsızlığa düşmeden ancak dünyanın stabil olduğu eski çağdan sonra, dünyanın yeniden stabil olacağı gelecekteki olası bir çağdan önce gelen bir orta çağ olarak görülebilir.

Bitirmeden önce aç parantez... Bir de antikitenin stabil koşullarında dirliğin düzenliğin tek bir odağa bağlanan otorite ilişkileriyle ve modernitenin sürekli değişken koşullarında düzenliliğin çok sayıda -ideal olarak atomik- birim tarafından sermaye ilişkileriyle sağlanması konusu var. Egemenlerin kendi aralarında birlik sağlaması antikiteye, çatışmaları çağdışılığa, -ne zorlama ilişkilerinin baskın olduğu çatışma içinde ne de otorite ilişkileriyle birlik içinde olup kurallarında zımnen uzlaştıkları bir- rekabet içinde olmaları da moderniteye karşılık gelir.¹⁴ Dağınık olan asıl konuyu zaten zar zor topladım; bunlara şöylece bir değinmekle yetineyim. Gerisi başka bir yazıya kalsın. Kapa parantez...

Olgunlaşan ya da krize giren feodalizmden sermayecilik, çıkmaz. Sermayeciliğin gelişmesi için dünya çapında (yani dünyayla bağlantılı) bir kültürel birikim ve bir kere yaşanabilecek tarihsel olaylar (ki bunlar genelde rastlantıya kalsa da uygun bilinç ve örgütlenme de buna neden olabilir) gerekir. Feodalizm-sermayecilik arasında karşıtlık ve doğrusal bir gelişim ilişkisi yoktur. Bunlar, birbiri içine yuvalanırlar. Diyalektik bütünlükleri ve gelişimleri içinde birbirine düşünsel olarak fiili zorlama süreçleriyle bağlanan otorite ve sermaye süreçleri arasındaki karşıtlığın fark edilmesi, bu konuların bilimsel düşünülüşü için daha uygun bir başlangıç olur.

Özetle orta çağdayız ve bu dönemde hiç olmamış eski bir orta çağın karanlığından söz etmenin bizzat kendisi karartıcıdır. Karanlığın içine hep “aydınlanıyoruz” diye diye düşülür.¹⁵

Referans

Acemoglu, Daron ve James Robinson (2012). *Why Nation Fail*. Londra: Profile Books Ltd.

Akyüz, Yılmaz (1973). *Money and inflation in Turkey, 1950-1968*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Akyüz, Yılmaz (1980). *Sermaye Bölüşüm Büyüme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Akyüz, Yılmaz (1984). *Fiyat Mekanizması ve Makroekonomik Dengesizlikler*. Ankara: Yurt Yayınları.

Atılğan, Gökhan (2020). 12 Mart: Kapanan ve Açılan Yollar. Mete Kaan Kaynar (haz.) içinde, *Türkiye'nin 1970'li Yılları* (s. 55-86). İstanbul: İletişim Yayınları.

Boratav, Korkut (2010). *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*. İstanbul: Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.

Bostancı, Adnan (söyleşi) (2011). *Bitmeyen Yolculuk, Oğuzhan Müftüoğlu Kitabı*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bloch, Marc (2014). *Feudal Society*. Translated from the French by L.A. Manyon. London and New York: Routledge.

Çelik, Aziz (ed.) (2020). *Emeğe Karşı Sermaye Darbesi: 12 Eylül İşçi Haklarını Nasıl Yok Etti*. İstanbul: DİSKAR.

Dietz, Mary G. (2012). “Between Polis and Empire: Aristotle’s Politics”. *The American Political Science Review*, May 2012, Vol. 106, No. 2 (May 2012), pp. 275-293.

Ecevit, Bülent (1973). *Ortanın Solu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Beşinci Baskı.

Gazali (1963), *El Munkızu Min-ed Dalâl*, İstanbul: Cağaloğlu Yayınevi.

Heaton, Herbert (1966). *Economic History of Europe*. Revised Edition. Fourth printing. New York, Evanston & London: Harper & Row

Kıvcımlı, Hikmet (1968a). “Anlaşılmayan Temel Konu”. *Türk Solu Dergisi*. Sayı: 8, 9 Ocak 1968. s.6.

Kıvcımlı, Hikmet (1968b). “Basit Yeniden Üretim”. *Türk Solu Dergisi*. Sayı: 10, 23 Ocak 1968. s.6.

Kıvcımlı, Hikmet (1968c). “Yeniden Üretim Çeşitler, Kapitalist Üretim Yordamı”. *Türk Solu Dergisi*. Sayı: 11, 30 Ocak 1968. s.6.

Kıvcımlı, Hikmet (1968ç). “Yeniden Üretim Çeşitler, Kapitalizm ve Geniş Yeniden Üretim”. *Türk Solu Dergisi*. Sayı: 12, 6 Şubat 1968. s.6.

Kıvcımlı, Hikmet (1968d). “Yeniden Üretim Çeşitler, Kapitalizm ve Geniş Yeniden Üretim”. *Türk Solu Dergisi*. Sayı: 13, 13 Şubat 1968. s.6.

Kıvcımlı, Hikmet (1968e). “Kapitalizm ve Prekapitalizmin Uzlaşmaz Zıtlığı”. *Türk Solu Dergisi*. Sayı: 14, 20 Şubat 1968. s.6.

Kıvcımlı, Hikmet (1968f). “Kapitalizm ile Prekapitalizmin Kaynaşması”. *Türk Solu Dergisi*. Sayı: 15, 27 Şubat 1968. s.6.

Kıvcımlı, Hikmet (2012). *Tarih Devrim Sosyalizm*. İstanbul: Derleniş Yayınları. Üçüncü Baskı, 2012.

Koca, Selçuk (2020). Hürriyetten Otoriteye: 12 Mart Dönemi Anayasa Değişiklikleri. Mete Kaan Kaynar (haz.) içinde, *Türkiye'nin 1970'li Yılları* (s. 87-98). İstanbul: İletişim Yayınları.

Lukács, Georg (1977). *Georg Lukács Werke, Band 2, Frühschriften II, Geschichte und Klassenbewußtsein*. 2. Auflage. Darmstadt und Neuwied: Hermann Luchterhand Verlag.

Marx, Karl (2011). *Kapital, 1. Cilt*. Alıncadan çevirenler Mehmet Selik ve Nail Satlıgan. İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, Karl (1882). *Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe, zweite Abteilung “Das Kapital” und Vorarbeiten, Band 8*. Marx, Karl ve Friedrich Engels (1848). “Manifest der Kommunistischen Partei”. *Karl Marx - Friedrich Engels Werke, Band 4* içinde (s. 459-493).

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1846). “Die deutsche Ideologie”. *Karl Marx - Friedrich Engels Werke, Band 3*.

Mevlânâ (2008). *Mesnevi*. Türkçesi: Prof. Dr. Adnan Karaismailođlu. Ankara: Akçağ Yayınları. 5.baskı.

Ostrogorsky, Georg (1963). *Geschichte des Byzantinischen Staates*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. Dritte, durchgearbeitete Auflage.

Pekdemir, Melih (2007). Devrimci Yol. Murat Gültekingil içinde, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce* (Cilt 8, s.743-778). İstanbul: İletişim Yayınları.

Rosenberg, Donna (1994). *World Mythology*. Second Edition. Lincolnwood, IL: NTC Publishing Group.

Sarı, Osman (2009). *(AdamSmith+Keynes)xSamuelson/Marx*. İstanbul: efkari yayınlar.

Sarı, Osman (2012). *Aklın Kuşku Hali*. İstanbul: efkari yayınlar.

Sarı, Osman (2018). *Ülkemin Kaçan Gönenci*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.

Smith, Adam (1999). *The Wealth of Nations Books I-III*. Edited with an introduction and notes by Andrew Skinner. London, England: Penguin Books.

Smith, Adam (2010). *Milletlerin Zenginliği*. İngilizce aslından Çeviren Haldun Derin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Stalin, Joseph (1975). *Dialectical and Historical Materialism*. Calcutta: Mass Publications.

TKP, *Parti Tarihi, Cilt 1, Türkiye Komünist Partisi'nin Kuruluş Dinamikleri*, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2021.

Wallerstein, Immanuel (2011). *The Modern World-System I*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.

Yıldırım, Yavuz (2020). Fatsa Deneyimi ve “Yeni Siyaset” Arayışı. Mete Kaan Kaynar (haz.) içinde, *Türkiye'nin 1970'li Yılları* (s. 177-186). İstanbul: İletişim Yayınları.

Notlar

1. “Change is eternal. Nothing ever changes. Both clichés are «true.»” (Wallerstein, 2011)
2. Boratav'dan (2010, s. 167) aktaran Sarı(2012, s.173)
3. Üstelik;

Her süreç «zamanla biçimlendirilmiş olarak yinelenirken hep kendisiyle aynı duran

olarak görülebilir» kastıyla değişmeyenken, «zamanla aynı biçimlendirilmiş olsalar da her yinelenişlerinde mekândaki değişim olarak vuku buldukları» kastıyla değişimdir; yani, süreç değişmeyen değişimdir.

Sarı (2009, s. 50)

Her toplumsallık, sürecin yukarıdaki ifadedeki değişmeyenliklerinin değişiminin sabitliğidir.

4. Şimdi dediğim süre zarfında bazen yağmur var bazen yağmur yoksa, hem “şimdi yağmur yağıyor” hem de “şimdi yağmur yağmıyor” tümceleri doğru olur ve bu bir çelişki değildir. Şimdi denen anın “ihmal edilebilecek” bir bölümünde yağmur yağdıysa “yağmıyor” demenin bir sakıncası yoktur. Neyin sakıncası olmadığı konusunda, eş deyişle neyin ihmal edilebileceği konusunda bir fikir birliğine vararak çelişkiyi birlikte aşabiliriz.
5. “Tarihsel” terimini, ne doğal ne toplumsal ne de insana dayalı nedensel açıklaması olan olgular için kullanıyor. Elbette, tarihsel olguya yol açan ne varsa, doğaya, o anki topluma ve insanlara uygundur.
6. Birlik elan sağlanmamışsa, tarafların üstün gelip kendi tekellerinde birliği sağlamak için çatışmaları da birlik ile aynı kapsamda değerlendirilebilir.
7. “Since the downfall of the Roman empire, the policy of Europe has been more favourable to arts, manufactures, and commerce, the industry of towns, than to agriculture, the industry of the country.” (Smith, 1999)
8. Avrupa’da uygarlıkla uyumsuzluğun nedeni, coğrafi değildir. Benzer coğrafi koşullar, bu sonucu vermedi. Uyumsuzluğun kaynağı, dil, beden yapısı gibi irsal özellikler de değil. “İndo-germen” ya da “İndo-avrupalı” denilenlerin içinde yer aldıkları toplumların çoğu bu kalıba uymaz. Kanımca tamamen tarihsel olan bu nahoş olgudan ne kıta olarak Avrupa, ne de İndo-germenler ya da İndo-avrupalılar sorumlu tutulamaz.

9. “Outside Europe, in distant Japan, it so happened that a system of personal and territorial subordination, very similar to Western feudalism, was gradually formed over against a monarchy which, as in the West, was much older than itself. But there the two institutions coexisted without interpenetration.” (Bloch, 2014, 402)
10. “My own view is that the feudal system of medieval Europe is best defined as a disintegrated world-empire, held together very thinly by the Roman Catholic Church.” Wallerstein (2011, xxvi)
11. Kuşkusuz, bir bölümü eski yerlerinde kalmıştı. Ancak bunlar için de artık Roma ve İmparatorluk ancak nostaljik hayalden başka bir şey olamadı.
12. Almanca kale anlamına gelen “*die Burg*” Almanca “*der Bürger*” sözcüğü ve Fransızcada benzer bir etimolojisi olan “*bourgeois*” sözcüğü köken olarak kale ahalisini imler.
13. “Modern” sözcüğünü buradaki kullanışından “öngörülebilir bir tüketime yönelmeden yatırım yapma” anlamı da çıkarılabilir.
14. Marxçı olduğunu düşünen bir yaklaşıma göre devlet, birleşmiş bir iradeye karşılık geldiği öngörüsüyle egemen sınıfın baskı aracıdır. Her halükârda bu fiili durum değil ancak ideal koşuldur. Gel gör ki bu ideal koşula ne kadar yakınsanırsa, moderniteden o denli uzaklaşılır.
15. Bunun en güzel örneği, 2002’nin sonbaharından bu yana durmaksızın işittiğimiz hatta kendimizi kandırıp söylediğimiz “karanlığın en koyu olduğu an, aydınlığın en yakın olduğu zamandır” ifadesi değil mi?